

Etisk skjønn ved forhåndsvurdering av forskning

De norske forskningsetikkomiteene har lagt etisk skjønn til grunn for sine avgjørelser. Det er viktig å opprettholde denne tradisjonen og bremse utviklingen mot større vekt på kontroll og sanksjoner. I kronikken drøfter jeg hva skjønnsutøvelse vil si og belyser forholdet mellom etikk og juss.

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

Åge Wifstad

aage.wifstad@ism.uit.no
 Institutt for samfunnsmedisin
 Universitetet i Tromsø
 9037 Tromsø

Egne komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) ble opprettet i 1985 (1). Nå har vi også fått kliniske etikkomiteer på sykehus (2). At etikk slik er blitt et komitéanliggende, er ikke spesielt for Norge – ei heller for medisin og helsefag. Behovet for etisk kvalitetssikring synes stort i et stadig mer komplekst moderne samfunn. Til og med forvaltningen av den norske petroleumsformuen overvåkes som kjent av et eget etikkråd (3).

Men hva trenger vi egentlig slike komiteer til? Ta følgende eksempel: En lege sier at han ikke ser poenget med å ivareta pasientenes integritet. Nesten alle vil, uten å nøle, ta avstand fra en slik holdning. Og sikkerheten i denne responsen anskueliggjør at vi ofte er svært trygge på hva det vil si å handle etisk forsvarlig. Så hva kan en etikkomité bidra med?

Eksemplet er spesielt og setter saken spissen. Det gir likevel hint om en mer allmenn utfordring: På den ene side synes det helt klart å være behov for tilsyn med for eksempel medisinsk forskning. På den annen side føler man kanskje at etikk egentlig ikke er en komité sak.

For medlemmene i en etikkomité kan denne tvetydigheten ta form av uklare forventninger. Er det for eksempel den alminnelige moral som skal legges til grunn, eller krever den aktuelle saken nytenkning om kriterier for etisk forsvarlig praksis? I det hele tatt: På hvilket grunnlag fatter komiteen sine vedtak? Etikkespørter finnes jo egentlig ikke. Bedriver da komiteen bare kvalifisert synsing?

Særlig arbeidet i forskningsetikkomiteene kan være krevende: For det første er hver sak spesiell. For det andre skal faginterne prinsipper og regler, først og fremst Helsinkideklarasjonen om medisinsk og helsefaglig forskning, tolkes og anvendes. For det tredje kan innebyrden og implikasjonene av relevante lovbestemmelser være vanskelige å finne ut av. For det fjerde kan flere, men delvis motstridende juridiske og etiske regler være aktuelle samtidig. Og sist, men ikke minst: Komiteens endelige avgjørelse skal baseres på etisk skjønn. Men å utøve skjønn kan være vanskelig, både fordi det er mange forhold det må tas hensyn til, og fordi grunnlaget for skjønnsutøvelsen kan synes uklart.

Dette til tross: Styrken ved dagens komité-system er blant annet at komiteene baserer sine avgjørelser på etisk skjønn. I en tid med tiltakende rettsliggjøring av mellommenneskelige forhold, er det imidlertid ikke opplagt at vektleggingen av etisk skjønn lar seg opprettholde. En utvikling henimot kvasijuridiske organer med hovedfokus på kontroll og sanksjoner kan meget vel tenkes. Ikke minst den siste tidens søkelys på forskningsfusk, kan motivere en slik utvikling. Skal vi kunne hegne om rommet for etisk skjønn, er det viktig å klargjøre hva etisk skjønn er.

Etikk og jus

Hva forskjellen mellom etikk og jus i komitéarbeidet går ut på, kan være vanskelig å angi. Hvis komiteens avgjørelse vesentlig skal fattes på grunnlag av regler og prinsipper fastsatt i lover og deklarasjoner, synes ikke «skjønn» å kunne bety stort annet enn evnen til å undersøke om en konkret sak faller inn under en regel eller et prinsipp. Tilfredsstillende for eksempel informasjonsskrivet til forsøkspersonen i prosjekt X vilkårene Helsinkideklarasjonen setter for at slik informasjon skal kunne kalles fyllestgjørende? For å svare på dette spørsmålet, må man gå nøye gjennom ordlyden i infor-

masjonsskrivet og sammenholde den med vilkårene deklarasjonen angir. Dette er et møysommelig saksbehandlararbeid, men det kan vanskelig kalles utøvelse av etisk skjønn. Det er mer snakk om å undersøke hvorvidt det som står i informasjonsskrivet, er i overensstemmelse med kravene i Helsinkideklarasjonen.

Hvis altså den etiske vurderingen koker ned til å undersøke om ulike momenter i en konkret sak er i overensstemmelse med vilkår fastsatt i lover og etiske deklarasjoner, er det vanskelig å fastholde noen avgjørende forskjell mellom etiske og juridiske vurderinger – bortsett fra at det sjelden er knyttet formelt regulerte sanksjonsmuligheter til brudd på etiske prinsipper. Men dette vil i så fall være en subtil forskjell. Hvis en komité velger ikke å tilrå et forskningsprosjekt, kan det få klart negative konsekvenser for forskere og forskningsmiljøer. Selv om komiteen, formelt sett, ikke har sanksjonsmuligheter, er etikkomiteens avgjørelser i realiteten å likne med myndighetsutøvelse, men uten vanlige rettssikkerhetsgarantier for dem avgjørelsene berører. Både den prinsipielle vanskeligheten med å skille mellom komitéetikk og jus og de potensielle konsekvensene av etikkomiteers vedtak, kan derfor tale for å regulere komitéetikken etter juridisk mønster.

Det er imidlertid viktig å fastholde at etisk skjønn er noe annet enn det å sjekke om et konkret tilfelle stemmer med krav formulert i lover og regelverk. For å tolke og å anvende loven på en rimelig måte, trenger vi juridisk kompetanse. Det juridiske skjønnet bygger på denne kompetansen. Det finnes imidlertid ingen tilsvarende etisk ekspertkompetanse. Det etiske skjønnet har basis i allmennmoralen, som er tilgjengelig på samme måte for leg som for lærd. De «etiske fagkyndige» i de regionale forskningsetiske komiteene, for eksempel, har ingen spesialkunnskap om etiske «lover» som gjør dem bedre skikket enn andre til å vurdere om et gitt tilfelle faller inn under et prinsipp eller en regel. I den grad vi kan snakke om etisk fagkyndighet, består denne hovedsakelig i at man er trent i å drøfte betydningen av moralbegreper og filosofiske eller teologiske begrunnelsesstrategier for ulike standpunkter. For å spissformulere forskjellen: En «etiker» forutsetter at skillet mellom rett og galt er allment kjent. En jurist har spesialkunnskap om nøyaktig hvor dette skillet, i lovens forstand, går.

Det etiske skjønns grunnlag

At etisk skjønn baserer seg på allmennmoralen, innebærer at grunnlaget for skjønnnet er åpent og allment tilgjengelig. I tillegg til å vurdere de ofte kompliserte medisinskfaglige og juridiske momentene i en konkret sak, skal en etikkomité altså legge sin helt alminnelige etiske forståelse til grunn før en avgjørelse fattes. Nettopp kontrasten mellom sakens faglige og juridiske momenter, som det kreves ekspertkunnskap for å forstå ordentlig, og de etiske hensynene, som til sammenlikning kan virke banale og enkle, kan forsterke tendensen til innsnevring av det etiske handlingsrommet. For hvordan kan en alminnelig moralsk vurdering veie like tungt som en spissfindig faglig begrunnelse? Følelsen av at det er noe nesten ubehagelig enkelt og enfoldig over det som kalles etiske vurderinger, kan fort melde seg – særlig da kanskje hos komiteens legrepresentanter, som nettopp spesielt skal målbære det alminnelige skjønn. Konsekvensen kan her bli at man ikke føler det er mer å tilføye, etter at medisinerne og jurister har sagt sitt.

Å erindre det vesentlige

For å komme videre, kan vi låne et resonnement fra Platon: Innsikten som etableres gjennom (sokratisk) dialog, er en form for erindring (anamnesis). Platons Sokrates-figur lærer ikke bort noe, men hjelper innsikten frem hos sin samtalepartner. Sistnevnte vet altså allerede det han er ute etter å forstå, selv om han ikke er seg dette bevisst. Analogien til drøftingen i en etikkomité er at forståelsen av hvilke etiske problemstillinger og «løsninger» en konkret sak inviterer til, etableres ved at deltakerne gjensidig hjelper hverandre til å erindre hvilke verdier og prinsipper som står på spill. Analogien begrenses imidlertid av at forestillingen om medfødt kunnskap virker fremmed. I tillegg er læren om kunnskap som erindring kanskje også i konflikt med et av grunntrekkene ved den moderne vitenskapskulturen: Vitenskapelige og teknologiske endringer synes å generere stadig nye og uforutsigbare etiske problemstillinger, slik vi ser innen stamcelleforskningen.

La oss likevel følge tråden fra Platon videre. Den etiske vurderingen komiteen skal gjøre, er ikke mer spesiell eller innfløkt enn det som ligger i å minne seg selv og andre om hva som står på spill. Vil dette prosjektet virke krenkende? Blir forsøkspersonene egentlig lurt til å være med på noe de ikke forstår? Er forsøkspersonens avhengighet og sårbarhet i denne situasjonen slik at det i for stor grad er snakk om subtile former for tvang?

Slike og liknende spørsmål må komitémedlemmene tore å ta stilling til, ut fra sin egen etiske forståelse. Om noe virker krenkende, for eksempel, kan man ikke bare slå opp i et regelverk for å finne ut av. Man må kjenne etter selv. Hvordan ville jeg ha opplevd det? Hva med min mor? Osv.

Den etiske vurderingen står og faller med evnen til å sette seg inn i forsøkspersonenes situasjon. Selv om det er vanskelig å forstå hva en annen kan tenke eller oppleve, må en slik innlevelse til, skal vi reelt kunne vurdere hvilke etiske utfordringer en gitt situasjon reiser. Gjennom evnen til innlevelse representerer etikkomiteen til en viss grad potensielle forsøkspersoner. En annen måte å si det på, er at komitésystemet iscenesetter stedfortredende forsøkspersonserfaringer.

Åpen konsensus

Det er viktig å hegne om rommet for etisk skjønn. Men dette rommet eksisterer ikke av seg selv. Det må gjenskapes hver gang. Spesielt komiteens leder må målbære en grunnleggende sensibilitet for det allmennmoraliske og alminnelige skjønn. Og det er viktig at komiteen gir seg tid til å kjenne etter. Hvis komiteen for fort lander på en bestemt løsning, kan for mye forbli usagt.

Nå ligger det i kortene at medlemmene av en komité representerer ulike ståsteder, kompetanser, erfaringer og kanskje interesser. Komiteen skal nettopp målbære dette mangfoldet. Samtidig vil det i de fleste grupper raskt kunne oppstå en (uuttalt) enighet om hvordan «man» skal tenke og agere. I forskningsetikkomiteene er gjerne medisinerne og juristene de sterkeste

meningsbærerne. De angir tonen og setter langt på vei den forskningsetiske dagsordenen. Stadig å gjenskape rommet for skjønn betyr her at den enkelte må gis mulighet til fritt å fremme også de oppfatningene som kanskje avviker fra denne dagsordenen.

Siden uenighet hører med, er det viktig ikke å ha for høye ambisjoner. Målet er ikke enighet i ett og alt, men en tilstrekkelig samstemmighet, slik at vedtak kan formuleres. Selv om ordet konsensus gjerne oppfattes som synonymt med enighet, viser Knut Erik Tranøy med sitt begrep om «åpen konsensus» at vi her kan tenke mer nyansert (4). Det avgjørende er hva som oppfattes som akseptabelt. Det er mulig å avholde seg fra å ta standpunkt og samtidig respektere gruppens konsensus. «... en åpen konsensus tillater eller gir rom for uenighet innenfor grensene av det akseptable. En åpen konsensus forutsetter et ideal om respekt for andres avvikende meninger. Og respekt for de andres avvikende meninger, i moralen som i vitenskapen, er en form for uenighet som står sentralt i et åpent og demokratisk samfunn» (4).

Konklusjon

Etikkomiteer eksisterer i spennet mellom overbevisningen om at de klart er nødvendige, og følelsen av at etikk egentlig ikke er en «sak» for byråkratiske avgjørelsesprosedyrer. Hvis etikkomiteene gis mulighet til fortsatt å basere sin virksomhet på det alminnelige skjønn, med åpen konsensus som rettesnor for saksbehandlingen, kan vi imidlertid leve godt med denne tvetydigheten.

Litteratur

1. De nasjonale forskningsetiske komiteer. www.etikkom.no (29.8.2006).
2. Pedersen R, Førde R. Hva gjør de kliniske etikkomiteene? Tidsskr Nor Lægeforen 2005; 125: 3127–9.
3. Etikkrådet for Statens pensjonsfond – Utland. odin.dep.no/etikkradet (29.8.2006).
4. Tranøy KE. Det åpne sinn. Moral og etikk mot et nytt årtusen. Oslo: Universitetsforlaget, 1998.

Manuskriptet ble mottatt 29.8. 2006 og godkjent 27.9. 2006. Medisinsk redaktør Jan C. Frich.